प्रथ दाने वो थ्यलकर्मणि इत्येषां धातूनां रूपाणि पूरणात् पृ-पालनपूरणयोरिति धातोरिदं रूपं पुरुः। वीदति गच्छति द्युलोकान्तरिक्षपृथिवीषु सूर्य्यवत्स्वव्यात्मना गत्यर्थकदेरिदं रूपम्" आनन्दगि० "पुराणनेन सृष्टानि ऋतिर्यग्विदेवताः "शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ" भाग०७।१४।२७ "पुरः स चक्रे द्विपदः पुरस्तकं चतुष्पदः" इत्युपक्रमे "पुरः पुरुष आविशत्" इति श्रुतेस्तस्य सर्वपुरप्रवेशात् तथात्वम्।

पुरुषक न० पुरुष इव कायति कै-क। अश्वानामूर्ध्वस्थितौ (शिरपातोत्था) त्रिका०।

पुरुषकार पु० कृ-भावे घञ् ६त०। पुरुषचेष्टिते पौरुषे दैवात् पुरुषकारस्य प्राधान्यसूक्तं मनुस्मृ० १२५५ श्लो० यथा "स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम्। तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः। प्रसिद्ध्यन्त्यन्यथा दैवं पौरुषेण विहन्यते। अकृत्याचारवृत्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम्। येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम!। पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम्। कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्। पौरुषेणाप्यते राजन्! सार्गिणव्यं फलं नरैः। दैवमेव विलाशन्ति नराः पौरुषवर्जिताः। तस्मान्निष्फलसंयुक्तं दैवं न फलदं भवेत्। पौरुषं दैवसम्पन्नं काले फलति पार्थिव!। दैवं पुरुषकारस्य कालश्च मनुजोत्तम!। त्रयमेतन्महद्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्। कर्मेष्टसिद्धयायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तासु काले प्रदत्तासु नैवाकाले कदाचन। तस्मात् यदेव कर्त्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः। एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम्। नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्। त्यक्त्वालस्यान्दैवपरान् मनुष्यान्सत्यानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः। अन्विष्य यत्नाद्दृणु ते नृपेन्द्र! तस्मात् यदोत्थानवता हि भाव्यम्"।

पुरुषच्छन्दस् स्त्री पुरुष इव द्विपादत्वात् छन्दो यस्याः। द्विपदाख्ये छन्दोभेदे "अथ द्विपदाः पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदा द्विपाद्वा अयं पुरुषः" शत०ब्रा०२।३।४।

पुरुषत्रा अव्य० द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवत्तेः पुरुषशब्दात् त्राच्। द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवत्तौ पुरुषत्रा वन्दे रमे वा

पुरुषदघ्न त्रि० पुरुषः पुरुषपरिमाणं परिमाणमस्य। जर्ध्वविस्तृतबाहुकरपरिमाणवत्ये पञ्चहस्तपरिमाणे स्त्रियां ङीष्। तदर्थं द्वयसच्। पुरुषद्वयस्य तत्तार्थे त्रि०स्त्रियां ङीष्। एवं मात्रच्। पुरुषमात्रं तत्तार्थे त्रि०स्त्रियां टाप्।

पुरुषदन्तिका स्त्री पुरुषस्येव दन्तो दन्ताकारोऽस्याः कप्० कापि अतइत्वम्। मेदायां राजनि०।

पुरुषधर्म पु० ६त०। पुरुषमात्रधर्मे न यज्ञधर्मे। "वेमनडुहोर्मांसं नाश्नीयात्" इत्युपक्रमे "पुरुषधर्मो वाऽवमात्वात्" कात्या०श्रौ०७।२।२३। "क्रतुमध्ये समाम्नानात् क्रतुधर्मोऽयमिति प्राप्ते दृष्टत्वात् पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतुधर्मः कृतः क्रतावश्रवणात् न हि क्रतौ वेमनडुहमांसभोजनस्य प्राप्तिः वा निषिध्येत यतो दीक्षितस्य यद्व्रतता विहिता तन्निवृत्त्यनन्तरं ऋषिःशेषमश्च भक्षः यतो निषेधस्याश्रवणात् पुरुषमात्रधर्म एवायमिति" कर्कः

पुरुषनाय पु० पुरुषान् नयति णच् उप०स०। १नरपाले २सनापतौ च शान्दो० ६।८।२।

पुरुषपुण्डरीक पु० पुरुषः पुण्डरीकः व्याघ्रभेद इव उपमितस०। १मनुष्यश्रेष्ठे २जिनराजभेदे च हेमच०।

पुरुषमेध पु० पुरुषेण परमपुरुषेण इष्टो मेधः, पुरुषा नरजातीया मिध्यन्ते हिंस्यन्तेऽत्र वा मिध-आधारे घञ्। स्वनामख्याते यज्ञभेदे तद्वृत्तं शत०ब्रा०१३।६।१।१। "पुरुषो ह नारायणोऽकामयत। अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वातिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत् अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद"। यजु० ३० अ० व्याख्यायाञ्च तत्कालाद्युक्तं यथा "कत उत्तरं पुरुषमेधो व्याख्यायते "नारायणः पुरुषोऽपश्यत्। आत्मपरान्यघोरातङ्काकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति। सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा। चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः। अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्चसुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं सम्भवे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम्। आध्वर्यवेण बलदुग्धहीतेन "देव सवितरिति" प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति" वेददी०। तत्र चाध्याये चतुर्थ्यन्तेन देवताभेदा द्वितीयान्तेन पशुभेदा उक्ताः।

पुरुषवाच् स्त्री पुरुषस्येव वाक् यस्याः। शारिकायां यजु० २४।२६। वेददी०।